

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ - BOOKREVIEWS

Louis Baeck: The Mediterranean Tradition in Economic Thought, εκδ. Routledge, London and New York, 1994, σσ. vii-ix, 1-241.

Οι περισσότερες διερευνητικές εργασίες για την πριν τον Adam Smith περίοδο, επικεντρώνονται κυρίως στη θετικιστική «ανάπλαση» παρελθόντων ιδεών με σύγχρονη προσέγγιση, στόχο και ορολογία. Η ανά χείρας εργασία του Louis Baeck διαφοροποιείται από το ρεύμα αυτό. Στόχος του συγγραφέα, είναι να «αποσχισθεί» από το σημερινό προσανατολισμό της οικονομικής επιστήμης όπου παρουσιάζονται θετικιστικά και «φορμαλιστικά» οικονομικές αρχές που έχουν διαχρονικό και καθολικό χαρακτήρα, και να δώσει μια ερμηνεία παρελθόντων οικονομικών ιδεών και προτάσεων βάσει των διαφόρων ιστορικών και πολιτιστικών δεδομένων από τα οποία «ξεπήδησαν» αυτές. Με άλλα λόγια, ο συγγραφέας επιδιώκει να παρουσιάσει υιοθετώντας «ολιστική» (holistic) προσέγγιση τις Μεσογειακές ρίζες της Οικονομικής Σκέψης. Ο συγγραφέας υποστηρίζει, ότι ερευνώντας τις ρίζες αυτές του πολιτισμού μας θα δοθούν ερμηνείες στα σύγχρονα προβλήματα και προκλήσεις που αντιμετωπίζουμε: «Η Μεσογειακή παράδοση, γράφει ο συγγραφέας (σ. ix), αποτιμάται ως σημαντική πηγή έμπνευσης για την επίλυση προβλημάτων σε περιοχές σκέψης όπου η συμβατική γνώση του κυρίου ρεύματος των οικονομικών δεν παρέχει έτοιμες απαντήσεις».

Η εργασία αυτή του Baeck αποτελείται από επτά κεφάλαια όπου εκτός από το πρώτο που αφορά τη μεθοδολογία που ακολουθείται, στα υπόλοιπα αναλύονται οι απόψεις και ιδέες οικονομικού περιεχομένου των λαών της Μεσοποταμίας, των Αιγυπτίων, των Ισραηλιτών και των Ελλήνων, καθώς και η επίδραση των τελευταίων στο σχηματισμό των Ισλαμικών αρχών και στη δημιουργία της μεσαιωνικής κοινωνίας και σκέψης.

Στο πρώτο κεφάλαιο, ο συγγραφέας, επικρίνοντας την εγκατάλειψη της ιστορίας της οικονομικής σκέψης από τους σύγχρονους οικονομολόγους, τονίζει ότι η άγνοια της παράδοσης σε κάθε αντικείμενο του επιστητού το απογυμνώνει από σημαντικές γνωστικές προεκτάσεις. Βάσει αυτής της κριτικής σχηματοποιεί (σσ. 8-9) την εξέλιξη της διανοητικής παράδοσης σε τέσσερα

στάδια: τη θεματοποίησή της (thematization), την κειμενοποίησή της (textualization), τη θεσμοποίησή της (institutionalization), και την κανονικοποίησή της (canonization). Η κατά στάδια αυτή εξέλιξη της παράδοσης που πρωτοποριακά εισάγει ο Baeck στην ιστορική ανάλυση, δείχνει ότι αρχικά (πρώτο στάδιο) δημιουργείται λόγω ιστορικών καταστάσεων, συγκυριών και προκλήσεων ένα νέο θέμα προς εξέταση, στη συνέχεια (δεύτερο στάδιο) το θέμα αυτό αποτελεί άποψη και γνώση που κυκλοφορεί με προφορικό και γραπτό λόγο. Στο τρίτο στάδιο τα αποτελέσματα και οι ιδέες που συνοδεύουν αυτό το θέμα υιοθετούνται υπό μορφή ηθικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, οικονομικών, κ.ά. θεσμών σε μια κοινωνία. Στο τελευταίο στάδιο η διανοητική παράδοση που αφορά το συγκεκριμένο θέμα γίνεται κανόνας που ακολουθείται από την κοινωνία. Χρησιμοποιώντας την κατά στάδια αυτή εξέλιξη της διανοητικής παράδοσης, ως βασική μεθοδολογική του ερμηνευτική προσέγγιση, ο Baeck, εξετάζει εμβαθύνοντας σε πρωτογενής πηγές και σύγχρονη βιβλιογραφία, την εξέλιξη της Μεσογειακής οικονομικής σκέψης και παράδοσης και τη «σχετικότητα» της με σύγχρονα προβλήματα, προκλήσεις και αναζωπυρώσεις του παρελθόντος (Σλαβόφιλιοι στη Ρωσία, Ισλαμική αναβίωση, κ.λ.π.).

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναλύει τα διαφορετικά «μονοπάτια» κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης που ακολούθησαν οι λαοί της Μεσοποταμίας, οι Αιγύπτιοι και οι Ισραηλίτες. Η σύνθεση των διαφορετικών τάσεων κοινωνικής ηθικής και οικονομικής εξέλιξης που οδήγησε στον σχηματισμό ιστορικής συνείδησης όπου οι πρωτόγονες αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης εισήλθαν στη λειτουργία της οικονομίας, βασιζόταν: (α) στους νομικούς κώδικες των Μεσοποτάμιων λαών, (β) στην αρχή του maat των Αιγυπτίων που περιελάμβανε τη δικαιοσύνη, την αλήθεια και τη θεολογική και πολιτική συνοχή, και (γ) στον ηθικό ριζοσπαστισμό των προφητών του Ισραήλ.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται η συμβολή στην οικονομική σκέψη των αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων και ρητόρων. Το κεφάλαιο αρχίζει παρουσιάζοντας τις απόψεις του Ισοκράτη για την πολιτική σκέψη και τη βελτίωση της οικονομικής ζωής. Στη συνέχεια, αφού δίνονται μερικά βιογραφικά του Ξενοφώντα, αναλύεται η πρωτοποριακή του συμβολή στην οικονομική διαχείριση και ανάπτυξη του «οίκου». Ο Baeck αξιολογεί δίνοντας πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις τις ιδέες και προτάσεις του Ξενοφώντα που αφορούν τη σημασία του ηθικού επιχειρηματικού πνεύματος στην απόκτηση υλικών αγαθών, τη σημασία της γεωργίας ως πηγή του οικονομικού πλεονάσματος, κ.λπ. Θεωρεί εν κατακλείδι, και έχει απόλυτο δίκιο, ότι ο Οικονομικός του Ξενοφώντα είναι το πρώτο γραπτό κείμενο που πραγματεύεται τον σχεδιασμό των υλικών

και ανθρωπίνων πόρων κάτω από τις επιταγές της ηθικής (σ. 58). Ο συγγραφέας δεν αρκείται μόνο στην απλή παρουσίαση των οικονομικών ιδεών και προτάσεων του Ξενοφώντα αλλά τις συσχετίζει με τη φιλοσοφική του προσέγγιση η οποία διαφοροποιείται από του άλλου Σωκρατικού μαθητή, του Πλάτωνα.

Η φιλοσοφία του Πλάτωνα και ο αντίκτυπος της στις «κανονιστικές» οικονομικές του ιδέες αναλύονται από τον συγγραφέα στο επόμενο τμήμα που τιτλοφορείται «η αντι-οικονομική παράδοση του Πλάτωνα». Η έννοια της «αντι-οικονομικής» παράδοσης αφορά την προσπάθεια του Πλάτωνα να προβάλει ένα ασκητικό πρότυπο οικονομικής συμπεριφοράς που θα λειτουργεί σε μια ιεραρχημένη κοινωνία όπου η ηθική των πολιτικών και η τάξη θα είναι τα καίρια χαρακτηριστικά. Η Πλατωνική αυτή παράδοση, διαμέσου του νέο-πλατωνικού φιλοσοφικού ρεύματος επέδρασε στην ελληνοχριστιανική σύνθεση ιδεών και προτάσεων που ανέπτυξαν οι Πατέρες της εκκλησίας μας Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Μέγας Βασίλειος, κ.ά. όπως έχουμε δείξει στην εργασία μας «The Eastern Christian Fathers (A. D. 350-400) on the Redistribution of Wealth» (History of Political Economy, τόμ. 26, No 1, 1994, σσ. 39-67). Ο Baeck αναφέρεται σε αυτή την επίδραση του Πλάτωνα στη διαμόρφωση σχετικών ιδεών από τους Πατέρες της Δυτικής Εκκλησίας σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας του, αλλά δεν τονίζει και την προγενέστερη και ίσως εντονότερη που δέχθηκαν οι Πατέρες της Ανατολικής Εκκλησίας.

Η επιστημονική διερεύνηση της οικονομίας από τον Αριστοτέλη αναλύεται από τον συγγραφέα στο υπόλοιπο μέρος του τρίτου κεφαλαίου. Ο Baeck, ενσκήπτοντας στα έργα του Αριστοτέλη και συνεπικουρούμενος από ερμηνευτικές απόψεις και κρίσεις σύγχρονων σχολιαστών των έργων του Σταγειρίτη φιλοσόφου, αναλύει αρχικά τη γνωσιοθεωρία και τελεολογική κοσμοθεωρία του. Μετά από αυτή την ανάλυση ο συγγραφέας παρουσιάζει, πάντοτε σε συνδυασμό με τις θέσεις του φιλοσόφου περί ηθικής, κοινωνίας και πολιτικής, τις διάφορες πρωτοποριακές Αριστοτέλειες οικονομικές ιδέες και θεωρίες. Στη συνέχεια, ο συγγραφέας, αφού παρουσιάζει τη θεωρία περί δικαίου του Αριστοτέλη τη συνδυάζει με τις απόψεις του για τη δίκαιη ανταλλαγή των αγαθών και το μέτρο αυτής, ένα θέμα που έχει αναλυθεί ποικιλοτρόπως από σύγχρονους σχολιαστές διαφορετικής ιδεολογικής και πολιτικής προέλευσης. Η λύση του Baeck στο θέμα αυτό είναι αρκετά πρωτοποριακή. Υποστηρίζει (σ. 91) ότι ο Αριστοτέλης ανέπτυξε «θεώρημα αδυνατότητας» (impossibility-theorem) ενός υπαρκτού τέλει μέτρου ανταλλαγής εκτός της κοινωνίας γι' αυτό και πρότεινε τη «χρειά» κατά πρώτο λόγο και το χρήμα κατά δεύτερο ως τα

πρακτικά «υποκατάστατα» μέτρα ανταλλαγών. Στο τέλος του τρίτου κεφαλαίου ο Baeck αναφέρεται συνοπτικά στην επίδραση του Αριστοτέλη στην εμφάνιση ανάλογων οικονομικών ιδεών και προτάσεων από Ρωμαίους συγγραφείς όπως ο Κικέρων, από τους Άραβες, και τους σχολαστικούς του Μεσαίωνα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας του ο Baeck εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι διανοητές του Ισλάμ υιοθέτησαν θέσεις, αντιλήψεις και προτάσεις των αρχαίων ελλήνων στοχαστών συνδυάζοντάς τις με τις θρησκευτικές απαιτήσεις του Κορανίου και αναπροσαρμόζοντάς τις ώστε να εξυπηρετούν τις ανάγκες της εποχής τους. Ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα που απασχολεί στη συνέχεια τον Baeck είναι ο τρόπος με τον οποίο διοχετεύθηκαν οι ιδέες των αρχαίων ελλήνων από τους Άραβες σχολιαστές τους στη Μεσογειακή Ευρώπη (κυρίως Ισπανία) την περίοδο του Μεσαίωνα. Στο τέλος του κεφαλαίου ο συγγραφέας, ταξιδεύοντας στο χρόνο, εξετάζει τις αιτίες που προκάλεσαν τη σύγχρονη αναβίωση του Ισλαμισμού σε πολλές χώρες του τρίτου κόσμου.

Στο πέμπτο κεφάλαιο που είναι κατά την άποψή μας ένα από τα καλύτερα της εργασίας του Baeck, αναλύεται η επίδραση του κινήματος των Κιστερκιανών (Cistercians) του 11ου και 12ου αιώνα που έλαβε χώρα στις νότιες περιοχές της Ευρώπης και το οποίο κατά τον συγγραφέα προετοίμασε το έδαφος, πολύ πριν από την εμφάνιση του Προτεσταντισμού, για την εμφάνιση του καπιταλισμού στην Ευρώπη. Ο συγγραφέας στην αρχή το κεφαλαίου αυτού αναφερόμενος στη Βεμπεριανή θέση ότι η θρησκευτική μεταρρύθμιση ήταν ο προάγγελος του καπιταλισμού στις Ευρωπαϊκές χώρες, υποστηρίζει με πληθώρα στοιχείων ότι το κίνημα των Κιστερκιανών και η αναβάθμιση του ρόλου της ηθικής της εργασίας από τον Άγιο Βενεδεκτίνο δικαιούνται αυτό τον ρόλο. Οι Κιστερκιανοί μοναχοί με τον σχηματισμό εταιρικών αγροκτημάτων, τον καταμερισμό και εξειδίκευση της εργασίας που επέβαλαν και τις τεχνολογικές καινοτομίες στην παραγωγή που χρησιμοποίησαν, συνέβαλαν ώστε τον 12ο αιώνα να εμπεδωθεί ο οικονομικός ορθολογισμός με δύο τρόπους: «από το ένα μέρος με τις πράξεις τους για την αποδοτική εκμετάλλευση των εδαφών, και από το άλλο με τη νέα ηθική της εργασίας» (σ. 126).

Στο έκτο κεφάλαιο αρχικά περιγράφεται το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό «σκηνικό» των δύο πρώτων αιώνων της νέας χιλιετίας στη Μεσαιωνική δύση. Δίνοντας έμφαση στο «επιστέγασμα» των ιδεών, δηλαδή τον τρόπο που εμφυτεύθηκαν και αναπτύχθηκαν οι διάφορες πολιτικές και οικονομικές ιδέες στους μοναχούς του Μεσαίωνα, ο Baeck επισημαίνει τη μεγάλη επίδραση του ελληνικού πνεύματος. Στη συνέχεια του κεφαλαίου εξετάζει την έννοια της

δίκαιης τιμής (*justum pretium*) για την ανταλλαγή των αγαθών και τη θέση περί τοκοληψίας που ανέπτυξαν οι Σχολαστικοί βασιζόμενοι στην Αριστοτέλεια προσπάθεια εξεύρεσης αντιπροσωπευτικού μέτρου αξιών. Κύριο βάρος δίνεται στην παρουσίαση των ιδεών των Albertus Magnus, Thomas Aquinas και του Φραγκισκανού P. J. Olivi. Ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση των πρωτοποριακών ιδεών του Olivi που αφορούν την οικονομική διάσταση του χρόνου, την παραγωγική συμβολή των εμπόρων και την υποκειμενική βάση της δίκαιης τιμής. Ένα άλλο θέμα που απασχόλησε τους Σχολαστικούς ήταν η σταθερότητα στην αξία του μεταλλικού νομίσματος. Ο Baeck εξετάζει συστηματικά την πρωτοποριακή θέση για αυτό το θέμα του J. Buridan και του N. Oresme και δείχνει τον τρόπο με τον οποίο τροποποιώντας Αριστοτελικές ιδέες κατέληξαν (ειδικότερα ο δεύτερος) στις αρνητικές επιδράσεις για την οικονομία που επιφέρει η τακτική της υποτίμησης του νομίσματος που ακολουθούσαν οι ηγεμόνες για εισπρακτικούς λόγους.

Το έβδομο κεφάλαιο αφιερώνεται στην ανάλυση των οικονομικών ιδεών που εμφανίσθηκαν στην Ιβηρική χερσόνησο (15-17ο αιώνα) με την εμφάνιση της Σχολής της Σαλαμάνκας, των Ισπανών «arbitristas» και των Πορτογάλων «alvitristas». Στην αρχή του κεφαλαίου ο συγγραφέας περιγράφει την οικονομική άνοδο των χωρών της Ισπανικής χερσονήσου, που προήλθε από την εισροή πολυτίμων μετάλλων από την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου. Στη συνέχεια, εξετάζει τις απόψεις των συγγραφέων της περιόδου αυτής για τα εξής θέματα: τον σχηματισμό και τις διάφορες τροποποιήσεις της ποσοτικής θεωρίας χρήματος, την αρχή της ισότητας της αγοραστικής αξίας του χρήματος στις διεθνείς ανταλλαγές, και τον μακροοικονομικό σχεδιασμό της οικονομίας. Ειδικότερα το τελευταίο θέμα το ανέλαβαν οι Πορτογάλοι συγγραφείς οι οποίοι ανέπτυξαν προτάσεις για ανάπτυξη βιομηχανικής παραγωγής που θα απεγκλώβιζε τη χώρα τους από την οικονομική καχεξία που είχε δημιουργήσει ο πληθωρισμός και η σπατάλη των κεφαλαίων σε μη παραγωγικούς σκοπούς. Ο Baeck κλείνει το κεφάλαιο αυτό παραλληλίζοντας τις θέσεις των «arbitristas» με τους σύγχρονους μονεταριστές και των «alvitristas» με αυτές των σύγχρονων οικονομολόγων της ανάπτυξης που υποστηρίζουν μια διαρθρωτική συνολική ανάπτυξη (*structuralists*).

Το έργο που ανέλαβε ο συγγραφέας και έφερε σε πέρας με μεγάλη επιδεξιότητα, διερευνητική οξυδέρκεια και συνθετική ολοκλήρωση είναι αρκετά μεγάλο αφού στην ουσία καλύπτει περίοδο 4 χιλιετηρίδων. Η εξέταση μιας τέτοιας μεγάλης περιόδου όπου πρωτοεμφανίζονται ιδέες, ερμηνείες φαινομένων και προτάσεις «τρόπου ζωής» είναι φυσικό να μην είναι λεπτομερής. Πράγματι

αφήνονται πολλά θέματα προς περαιτέρω εξέταση ενώ άλλα υποδεικνύονται από το συγγραφέα για λεπτομερέστερη ανάλυση.

Ο Baeck στην εργασία του αυτή επέτυχε όχι μόνο να συνθέσει τη Μεσογειακή οικονομική παράδοση και να αποδείξει την ισχυρή επίδραση στο σχηματισμό της από τους αρχαίους έλληνες συγγραφείς, αλλά και να παρουσιάσει τις ιστορικές, πολιτικές και θρησκευτικές αιτίες των διαφόρων τροποποιήσεων που έλαβαν οι διάφορες θεωρίες που συνθέτουν την παράδοση αυτή. Επιπλέον έφερε στο φως νέες γνώσεις ή τόνισε καταστάσεις που είχαν ελάχιστα ή καθόλου αναλυθεί από τους ιστορικούς της οικονομίας (π.χ. την επίδραση των Κιστερκιανών, τις ιδέες του Ολίβι, κ.λ.π.). Πιστεύουμε ότι και αυτοί μόνο οι ελάχιστοι λόγοι που επικαλούμαστε είναι αρκετά σημαντικοί για να προτείνουμε το βιβλίο αυτό να ληφθεί σοβαρά υπόψη από τους ιστορικούς της Οικονομικής Σκέψης όχι μόνο για να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους αλλά και για να αντιληφθούν την «ολιστική» ανάπτυξη και εξέταση των ιδεών και θεωριών του παρελθόντος. Επίσης, το βιβλίο αυτό πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα από το ελληνικό κοινό αφού εκτός των άλλων θετικών του χαρακτηριστικών αποτελεί για μας τους Έλληνες υπενθύμιση για τη σπουδαιότητα της ελληνικής κλασικής σκέψης στην εξέλιξη πολλών οικονομικών, πολιτικών, ηθικών, κ.ά. ιδεών που επέδρασαν αποφασιστικά στη δημιουργία των βάσεων του σύγχρονου πολιτισμού.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Δ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ
Πανεπιστήμιο Πειραιώς
Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης

Louis Baeck: «Post-War Development Theories and Practice», εκδ. UNESCO and the International Social Science Council, 1993, σσ. 139.

Στην εργασία αυτή ο Baeck παρουσιάζει, βασιζόμενος στην «ολιστική» (holistic) μεθοδολογική προσέγγιση, τις διάφορες θεωρίες αναπτύξεως που κυριάρχησαν στο παγκόσμιο στερέωμα μετά το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τον τρόπο που ορισμένες από αυτές υιοθετήθηκαν σε διάφορες χώρες.

Το βιβλίο αποτελείται από επτά κεφάλαια, μερικά μέρη των οποίων επισκοπούν τις θεωρητικές θέσεις για την ανάπτυξη και τα υπόλοιπα εξετάζουν

ορισμένες εμπειρικές περιπτώσεις που δείχνουν είτε την μεταβατική, είτε την εξελικτική, είτε την «επιστροφή στις ρίζες» πορεία διαφόρων χωρών.

Στο πρώτο κεφάλαιο ανασκοπούνται με μεστά νοήματα τα διάφορα εξελικτικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν στις δύο προηγούμενες χιλιετίες όπως αυτά των Καλβινιστών, των εμποροκρατών, των φιλελεύθερων, των Μαρξιστών, των Ισλαμιστών και των Ινδουιστών. Κυρίαρχο ρόλο στην ανάλυση αυτή διαδραματίζουν όχι τόσο τα θεωρητικά δημιουργήματα όσο η, με την ευρεία έννοια του όρου, πολιτιστική (cultural) επίδραση στη διαμόρφωσή τους.

Στο επόμενο κεφάλαιο μετά την περιγραφή του σχηματισμού διαφόρων παγκόσμιων οργανισμών εμπορίου και αναπτύξεως εξετάζεται η επίδραση μη τεχνολογικών παραγόντων, όπως αυτή της εκκλησίας, της πολιτικής, των νεοτεριστών διανοητών, κ.λπ. στη διαμόρφωση της «οικονομικής» και πολιτικής νέας αποικιοκρατίας στη Λατινική Αμερική και την Αφρική. Στη συνέχεια, εξετάζονται οι σύγχρονες θεωρίες αναπτύξεως των Rosenstein-Rodan, Nurske, Rostow, Kuznets, Lewis, Prebish λαμβάνοντας υπόψη τις πολιτισμικές και ιστορικές τους διαστάσεις. Η αναπτυξιακή στρατηγική του Μάο στην Κίνα περιγράφεται στο τέλος του κεφαλαίου.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύονται τα συστατικά του «σύγχρονου» βιομηχανικού ατόμου και της κοινωνίας και συγκρίνονται με τις διάφορες εθνοκεντρικές τάσεις που είτε τα ενίσχυσαν είτε τα αποδυνάμωσαν. Επίσης, δείχνεται η προσπάθεια να «περάσουν» τα στοιχεία και χαρακτηριστικά αυτά σε μη σύγχρονες και ανεπτυγμένες κοινωνίες διαμέσου του διεθνούς εκπαιδευτικού συστήματος και παρουσιάζονται μερικές σημαντικές «φωνές» όπως αυτή του F. Cardozo για τον οικονομικό, πολιτιστικό και πολιτικό ιμπεριαλισμό που επιχείρησαν να επιβάλλουν στις άλλες, οι ανεπτυγμένες οικονομικά και ισχυρές στρατιωτικά χώρες.

Οι παραγμένες δεκαετίες του 70 και 80 που επέφεραν μεταβολές στο τρόπο σκέψης, στόχων και συμπεριφοράς και συνοδεύθηκαν από «θαυματοποιίες» τεχνολογικές ανακαλύψεις και «διεθνοποίηση» της παγκόσμιας οικονομίας, αναλύονται από τον Baeck στο τέταρτο κεφάλαιο. Η επίδραση της πολιτικής, των οργανωμένων συμφερόντων, κ.λπ. είναι παράγοντες που λαμβάνουν τη δέουσα προσοχή από τον συγγραφέα που δε διστάζει να περιγράψει τις περιπτώσεις όπου οι παράγοντες αυτοί και όχι η ανθρωπιστική συμπεριφορά κατέυθυναν την «αναπτυξιακή» πορεία πολλών ανεπτυγμένων αλλά και υποανάπτυκτων χωρών.

Η αναζωπύρωση του Ισλαμισμού που παρατηρούμε στην εποχή μας είναι ένα φαινόμενο που βεβαίως δεν οφείλεται μόνο σε οικονομικά αλλά και σε πολιτισμικά και ηθικά αδιέξοδα. Η ποικιλόμορφα εκτιμώμενη «αξία» της ανθρώπινης ζωής, ο εθνικιστικός και θρησκευτικός φανατισμός και η εκμετάλλευση αυτών από πολιτικούς που δραστηριοποιούνται κυρίως από το ατομικό τους συμφέρον, σηματοδοτεί την εξέλιξη πολλών χωρών την τελευταία δεκαετία. Ο Baeck περιγράφει στο πέμπτο κεφάλαιο της εργασίας του αυτή τη στροφή του οικονομικού και πολιτικού ενδιαφέροντος από τον «χώρο» του Ατλαντικού στο Μεσογειακό «χώρο».

Στο έκτο κεφάλαιο ο συγγραφέας περιγράφει τις αιτίες και τον τρόπο με τον οποίο η σιδερένια αυτοκρατορία των Σοβιέτ παραχώρησε τη θέση της στη Ρωσική δύναμη που κυριαρχείται από δύο «ξαναζωντανεμένα φαντάσματα» του παρελθόντος: των σλαβόφιλων και των εκσυγχρονιστικών δυτικού τύπου. Το ερώτημα, που βέβαια δεν είναι μόνο του συγγραφέα, αφορά τη δύναμη του εθνικισμού να «καταπνίξει» το πνεύμα του παγκόσμιου-ανθρωπισμού, που πράγματι στις ημέρες μας έχει αρχίσει να κυριαρχεί —διαμέσου των μέσων μαζικής ενημέρωσης (ΜΜΕ)— όλο και περισσότερο αν όχι στα μυαλά των πολιτικών τουλάχιστον σε αυτά των απλών ανθρώπων. Η συνειδητοποίηση (κυρίως λόγω ΜΜΕ) ότι αυτό που συμβαίνει στον άλλον μπορεί κάποτε να συμβεί και σε μένα είναι κάτι που απασχολεί όλο και περισσότερους ανθρώπους (βλ. περιβαλλοντικές καταστροφές) και ίσως απομένει το μόνο ενθαρρυντικό μήνυμα του καιρού μας.

Το συμπέρασμα του Baeck, το οποίο και είναι ολοφάνερο στη διαδρομή της εργασίας του, είναι ότι ο πολιτιστικός παράγοντας είναι αρκετά σημαντικός για να αφήνεται εκτός αναλυτικού πεδίου, ως *ceteris paribus* αρχή, στην ανάπτυξη θεωρητικών δημιουργημάτων και εφαρμοσμένων οικονομικών πολιτικών. Η «ολιστική» ανάλυση των συγχρόνων θεωρητικών και οικονομικών πολιτικών αναπτύξεως, της εργασίας του Baeck, την καθιστά παρορμητικό «σύντροφο» ώστε να αναπτυχθούν παρόμοιες μελέτες και να υιοθετηθούν και άλλες μεθοδολογικές ερμηνείες εκτός αυτής των θετικιστών. Επιπλέον το «θάρρος της γνώμης» του συγγραφέα που εμφανίζεται σε πολλές περιπτώσεις στην εργασία του πιστεύουμε ότι αποτελεί ένα πρόσθετο κίνητρο για να εργασθούμε με σφαιρική και αξιολογική προσέγγιση στα επείγοντα οικονομικά και πολιτικά προβλήματα του καιρού μας. Για τους λόγους αυτούς, η εργασία του Baeck συστήνεται να μελετηθεί εκτός από τους ερευνητές οικονομολόγους και τους σπουδαστές που θα λάβουν ισχυρά ερεθίσματα, και από τους «σχέδια-

στές» (πολιτικούς, διανοούμενους, δημοσιογράφους, καλλιτέχνες, κ.λπ.) της πολιτικής και πολιτιστικής ζωής.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Δ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ
Πανεπιστήμιο Πειραιώς
Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης

Φιλόδημος: Περί Οικονομίας, Απόδοσις στη Νεοελληνική
Ευστάθιος Μανιάτης, Πρόλογος-Σχόλια Χρήστος Μπαλόγλου, εκδ.
Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα, 1994, σσ. 162.

Η αναζωπύρωση του ερευνητικού ενδιαφέροντος για τις οικονομικές ιδέες, απόψεις και προτάσεις των αρχαίων Ελλήνων που παρατηρείται στην εποχή μας αποδίδει ενδιαφέροντα πορίσματα και φέρνει στο φως νέα στοιχεία. Η ερευνητική προσπάθεια των Μπαλόγλου, Μανιάτη σε αυτό το θέμα κατέληξε στη νεοελληνική μετάφραση με σχόλια της εργασίας του Φιλόδημου (1ο π.χ. αιώνα) Περί Οικονομίας. Η μετάφραση, του αποσπασματικά διασωθέντος έργου του Φιλόδημου, παρέχει στον ερευνητή της Οικονομικής Σκέψης πεδίο συνέχειας στη μετά των Σωκρατικών Φιλοσόφων εποχής. Το εν λόγω έργο του Φιλόδημου περιέχει κανονιστικές ως επί τω πλείστω αναλύσεις για τη συσσώρευση, διαφύλαξη και χρήση του πλούτου και θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από τους Ιστορικούς της Οικονομικής Σκέψης.

Εκτός από τη μετάφραση της εργασίας του Φιλόδημου (κεφάλαιο τρίτο) ο Μπαλόγλου εφοδιάζει τον αναγνώστη με δύο κεφάλαια (δεύτερο και τέταρτο), εκ των οποίων το πρώτο αφορά την εξέλιξη της έννοιας της «οικονομίας» στην αρχαία ελληνική γραμματεία και το άλλο αποτελεί μια ερμηνευτική προσέγγιση στο έργο του Φιλόδημου. Και τα δύο αυτά κεφάλαια είναι ενδιαφέροντα όχι μόνο για την ιστοριογραφική τους επάρκεια αλλά και για τον τρόπο που «ζωντανεύουν» οι απόψεις του παρελθόντος. Η συγκριτική αντιπαραβολή εδαφίων διαφόρων αρχαίων συγγραφέων, που χρησιμοποιεί ο Μπαλόγλου με την παράθεση συγκριτικών πινάκων, δίνει τη δυνατότητα στον αναγνώστη να εντοπίσει τη μεγάλη βιβλιογραφική διάδοση στους κύκλους των «σοφών» της αρχαιότητας και τη μεταξύ τους επίδραση στη διάδοση των ιδεών. Ας δούμε τώρα λεπτομερέστερα την ανά χείρας εργασία.

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας παρατίθενται βιογραφικά στοιχεία για τον Φιλόδημο και επισκοπείται το συγγραφικό του έργο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο Μπαλόγλου αναφέρεται λεπτομερώς βάσει πρωτογενών και δευτερογενών πηγών στην έννοια «οικονομία» όπως εμφανίστηκε στα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων. Στη διττή ερμηνεία του όρου αυτού ως οικονομική διαχείριση της «οικίας» και ως σχέσεις ατόμων εντός αυτής, που εμφανίζεται στα κείμενα και εντοπίζει ο Μπαλόγλου, θα πρέπει να δοθεί μια διεύρυνση. Συγκεκριμένα, η πρώτη έννοια που αφορά τον «οικονόμο» θα πρέπει να διευρυνθεί και να συμπεριλάβει όχι μόνο τις λειτουργίες του διαχειριστή και manager [βλ. Lowry, 1987, κεφ. III] αλλά και αυτές του ενεργητικού επιχειρηματία [βλ. Karayiannis, 1992 σσ. 77-81].

Το κεφάλαιο αυτό συνοδεύεται από δύο παραρτήματα όπου στο πρώτο παρουσιάζεται συνοπτικά η «αποδοχή» και αξιολόγηση του έργου των «Οικονομικών» από συγγραφείς της Αναγέννησης και στο δεύτερο εξετάζεται η χρήση του όρου «Πολιτική Οικονομία» από συγγραφείς της προ του Adam Smith εποχής (16-18ος αιώνες). Το θέμα της επίδρασης των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων στον σχηματισμό οικονομικών ιδεών από συγγραφείς του 18ου αιώνα όπως των J. J. Rousseau, Sir James Steuart, Smith, κ.ά. είναι ένα ερευνητικό πεδίο εξαιρετικά ενδιαφέρον και το οποίο δεν έχει «εξαντληθεί» πλήρως.

Ο κύριος στόχος του ανά χειράς βιβλίου, που είναι η μετάφραση του «περί οικονομίας» έργο του Φιλόδημου, αποτελεί το τρίτο κεφάλαιο. Στο κείμενο αυτό του αρχαίου στοχαστή βρίσκονται αναμειγμένες οι περί οικονομίας ιδέες του Ξενοφώντα, του Αριστοτέλη, κ.ά., όπως επίσης και μια —πολλές φορές αδιευκρίνιστη (π.χ. σσ. 92-98)— συσχέτιση μεταξύ: οικονομικών ενεργειών - ηθικής - και φιλοσοφικής ενασχόλησης. Μια λεπτομερή «αναδρομική» ερμηνεία και αξιολόγηση των ιδεών και προτάσεων του Φιλοδήμου δεν είναι στόχος της παρούσας βιβλιοκρισίας, γι' αυτό και θα αφήσουμε να παρουσιασθεί από άλλους ερευνητές αφού ασχοληθούν λεπτομερώς με αυτή, ανασκευάζοντας τους στόχους της εργασίας, συνθέτοντας τις ιδέες και προτάσεις του φιλοσόφου και λαμβάνοντας υπόψη τη σύγχρονη περί αρχαίων οικονομικών ιδεών και προτάσεων ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Βέβαια ο Μπαλόγλου έχει επιχειρήσει μια πρώτη αξιολόγηση του έργου του Φιλοδήμου στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου (σσ. 123-130) αλλά αυτή αφορά κυρίως στη λογοτεχνική-φιλολογική αντιπαραβολή ιδεών και προτάσεων μεταξύ του φιλοσόφου αυτού και άλλων προγενεστέρων του. Συνεπώς απομένει διερευνητικό πεδίο —και ίσως να ήταν και ένας από τους στόχους του σχολιαστή— για νέους ερευνητές να ασχοληθούν συστηματικότερα με την εργασία του Φιλοδήμου.

Είναι παρήγορο το γεγονός ότι το ενδιαφέρον για την Αρχαία Ελληνική Οικονομική Σκέψη στην εποχή του οικονομικού θετικισμού και «φορμαλι-

σμού» εξακολουθεί να παραμένει ζωντανό και να ελκύει νέους κυρίως έλληνες ερευνητές. Πιστεύουμε ότι δε θα πρέπει να αφήνεται η πρωτοπορία στην έρευνα της αρχαίας ελληνικής οικονομικής σκέψης σε αλλοδαπούς μόνο ερευνητές, αλλά να συμμετάσχουν σε αυτή εντονότερα, δημιουργικότερα και πρωτοποριακά και έλληνες. Το κίνητρο και τη δυνατότητα να στραφούν έλληνες ερευνητές σε αυτό το θέμα δίδεται από την αξιέπαινη, πρωτοποριακή και χρήσιμη για τον έλληνα ερευνητή προσπάθεια του Μπαλόγλου και του Μανιάτη. Για τους λόγους αυτούς συνιστώ την παρούσα εργασία όχι μόνο σε αυτούς που ενδιαφέρονται και ασχολούνται με την Ιστορία Οικονομικής Σκέψης αλλά και σε σπουδαστές και δόκιμους ερευνητές.

Βιβλιογραφία

- Karayiannis, A. D. "Entrepreneurship in Classical Greek Literature", *The South African Journal of Economics*, τομ. 60, No 1, 1992.
- Lowry, Todd, S. *The Archeology of Economic Ideas*, εκδ. Duke University Press, Durham, 1987.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Δ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ
Πανεπιστήμιο Πειραιώς
Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος: Οικονομικές θεωρίες και Κοινωνική Πολιτική: Η Βρετανική προσέγγιση, εκδ. Αίολος, Αθήνα, 1994, σσ. 149.

Είναι πολύ παρήγορο και ευχάριστο που αρκετοί σημαντικοί ερευνητές στη χώρα μας αναγνωρίζουν πλέον την επιστημονική σημασία της Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης και ασχολούνται με συναφή θέματα. Ο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος μας εφοδίασε με μια νέα διερευνητική εργασία που όχι μόνο καλύπτει ένα κενό στην ελληνική βιβλιογραφία αλλά επί πλέον δίνει κίνητρα για περαιτέρω έρευνα και ανάλυση των θεωρητικών απόψεων των Βρετανών οικονομολόγων για την κοινωνική πολιτική.

Το βιβλίο του Ψαλιδόπουλου χωρίζεται σε δύο μέρη: Στο πρώτο παρουσιάζεται η ιστορική εξέλιξη της κοινωνικής πολιτικής στη Μ. Βρετανία από τον 18ο έως τα μέσα του 20ου αιώνα. Στο δεύτερο αναλύονται οι διάφορες θεωρητικές απόψεις για την κοινωνική πολιτική (προτάσεις, κριτικές, κ.λπ.) που

αναπτύχθηκαν από τους Βρετανούς οικονομολόγους. Όχι μόνο η περίοδος είναι αρκετά μεγάλη και η βιβλιογραφία επί του θέματος υπερβολική, αλλά και από την ίδια τη φύση του το θέμα που επιχειρεί να εξετάσει ο Ψαλιδόπουλος είναι πολύ σημαντικό. Για τους λόγους αυτούς, ο συγγραφέας, ήταν αρκετά επιλεκτικός και φειδωλός στην έκταση και το βάθος της ανάλυσης του. Παρερχόμενος την ιστορική παρουσίαση της εξέλιξης της κοινωνικής πολιτικής στη Μ. Βρετανία (δηλ. το πρώτο μέρος) του βιβλίου θα αναφερθώ μόνο στο δεύτερο που είναι και το πλέον ενδιαφέρον από πλευράς κινήτρου για περαιτέρω έρευνα.

Ο Ψαλιδόπουλος την παρουσίαση των θεωρητικών προτάσεων και ιδεών των Βρετανών οικονομολόγων την αρχίζει με τον Adam Smith. Όμως, και πριν από την έκδοση του *Wealth of Nations* (1776) όπως έχουμε δείξει σε σχετική εργασία μας (βλ. Καραγιάννης, 1989), αρκετοί Βρετανοί συγγραφείς όπως οι Defoe, Berkeley, Hume, Steuart, αντιτιθέμενοι στις στυγνές εμποροκρατικές θέσεις, υποστήριξαν την αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης προτείνοντας μεταβολή της φορολογίας και αυξήσεις μισθών. Επιπλέον, ο Smith, είναι γεγονός ότι κάτω από τον διαχωρισμό της εργασίας σε παραγωγική και μη παραγωγική (δηλ. τομέας υπηρεσιών) και τη θέση του για την ανικανότητα των πολιτικών να παρεμβαίνουν υπέρ του γενικού καλού (Smith, 1776, σσ. 456, 493) δεν πρότεινε σύστημα κοινωνικής πολιτικής. Στην εργασία του *Wealth of Nations* όμως κάνει σαφές ότι «καμιά κοινωνία δεν μπορεί να αναπτυχθεί και να ευτυχήσει εάν το μεγαλύτερο μέρος των ατόμων που την αποτελούν (δηλ. οι εργαζόμενοι) είναι πτωχοί και εξαθλιωμένοι» (Ibid., σ. 96). Γι' αυτό και την αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των εργατών ο Smith δεν την απέδωσε αποκλειστικά και μόνο στην ελεύθερη λειτουργία της αγοράς και την αναδιαμόρφωση του φορολογικού συστήματος (βλ. Καραγιάννης, 1993, σσ. 165-6, 168-9) αλλά και σε κάποια σχετική κοινωνική πολιτική. Περισσότερο συγκεκριμένα, ο Smith (1776, σσ. 785-6) πρότεινε να συμβάλλει ενεργά το κράτος στην εκπαίδευση και μόρφωση των εργαζομένων χτίζοντας σχολεία, επιχορηγώντας τους μαθητές, και ελέγχοντας τις γνώσεις τους πριν ασχοληθούν με κάποιο επάγγελμα. Επιπλέον, όπως δείχνει με σαφήνεια ο Pack (1991, σσ. 18, 58-9), ο Smith, αναγνώρισε ως θετικές ορισμένες κρατικές ρυθμίσεις υπέρ των πτωχών και πρότεινε τη δημιουργία κρατικών πάρκων.

Στη συνέχεια (τμ. 2-4) ο Ψαλιδόπουλος παρουσιάζει με σαφήνεια και συνθετική ικανότητα τις απόψεις των Bentham, Ricardo, Malthus για τις αρχές και λειτουργία της οικονομίας, τους τρόπους βελτίωσής της και τις θετικές ή/και αρνητικές επιδράσεις του «Νόμου περί Φτώχειας». Η ωφελμιστική θε-

ωρία του Bentham και η επίδραση της στην εμφάνιση προτάσεων υπέρ της κοινωνικής πολιτικής παρουσιάζεται με προτάσεις μεστών νοημάτων από τον συγγραφέα (τμ. 2). Στη συνέχεια (τμ. 3-4) ασχολείται με τη δικαιολόγηση της αρνητικής θέσης για τους νόμους για την φτώχεια που σε γενικές γραμμές εξέφρασαν ο Ricardo και ο Malthus.

Ο Ψαλιδόπουλος (τμ. 3) τονίζει και δικαιολογεί ορθά την αντίθεση του Ricardo για τον «Νόμο περί Φτώχειας» λόγω του εγκλωβισμού του δεύτερου στο νόμο της φθίνουσας απόδοσης των εδαφών. Ο ουσιαστικός όμως λόγος, κατά την άποψή μας, που έκανε τον Ricardo να στραφεί κατά αυτών των νόμων και να δηλώσει ότι αυτοί «αντί να κάνουν τους φτωχούς πλούσιους είναι έτσι υπολογισμένοι ώστε να κάνουν τους πλούσιους φτωχούς» (αναφ. Ψαλιδόπουλος, σ. 76) είναι η συρρίκνωση που επιφέρουν στην ποσότητα των παραγωγικών κεφαλαίων. Ο Ricardo κάτω από τον «σιδηρού νόμο των μισθών» και βάσει της θεωρίας του κεφαλαίου-αποθέματος μισθών (wage fund theory) θεωρεί ότι με τους νόμους υπέρ των πτωχών ένα μέρος του κεφαλαίου της χώρας που συσσωρεύεται στα χέρια του κράτους και οδηγείται στην κατανάλωσή του από τους πτωχούς, χωρίς αυτοί να συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγική διαδικασία, μειώνει το ύψος των κεφαλαίων που προορίζονται για την αύξηση της ζήτησης εργασίας. Αποτέλεσμα αυτού είναι όχι μόνο να μην αυξάνονται οι παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας και ο πραγματικός μισθός των εργαζομένων, αλλά να οδηγείται η οικονομία σε μαρασμό λόγω μείωσης των επενδύσεων (Ricardo, 1821, σσ. 105-6μ 108). Για τον λόγο αυτό ο Ricardo προτείνει τη βαθμιαία κατάργηση του νόμου περί των πτωχών διαμέσου της επιμόρφωσης αυτών και την τόνωση της υπαρξιακής τους συνείδησης που επιτυγχάνεται από την αναγνώριση από μέρους τους της αξίας της οικονομικής ανεξαρτησίας και της αξίας της ενεργητικής συμβολής στην παραγωγική προσπάθεια της κοινωνίας (Ibid., σσ. 106-7).

Δεν ακολούθησαν όμως όλοι οι μετα-Ρικαρτιανοί συγγραφείς τις αρνητικές θέσεις του Ricardo για τους νόμους περί των πτωχών. Για παράδειγμα, ο Samuel Read, δεν αντιτίθεται στην ιδέα των νόμων αυτών αλλά στον τρόπο εφαρμογής τους. Κάτω από την αρχή ότι είναι αναφαίρετο δικαίωμα του ανθρώπου να επιδιώξει τη διατήρησή του στη ζωή, ο Read (1829, σσ. 366-7), τονίζει ότι θα πρέπει να παρέχεται ειδική μέριμνα από το κράτος προς τους άνεργους ή τους ανίκανους προς εργασία. Προτείνει την αντικατάσταση των νόμων περί των πτωχών με ένα σύστημα οικονομικών επιχορηγήσεων από μέρους του κράτους. Συγκεκριμένα, συνιστά την παροχή επιδομάτων ανεργίας ίσων με το μισό του μισθού και αφού έχουν εξακριβωθεί οι βιοτικές ανάγκες των εργατών και έχει πιστοποιηθεί η μη δυνατότητα εργασίας τους λόγω ανικανότητας ή ανεργίας (Ibid., σσ. 345, 350-1, 360-2).

Ο κυριότερος εκφραστής υπέρ της κοινωνικής μέριμνας, κατά την άποψή μας, τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα στη Μ. Βρετανία δεν ήταν ούτε ο McCulloch ούτε ο Senior τις θέσεις των οποίων παρουσιάζει ο Ψαλιδόπουλος στις σελίδες 85-91. Αυτός, που οι προτάσεις και απόψεις του για τη διαμόρφωση κοινωνικής πολιτικής είναι όχι μόνο πρωτοποριακές αλλά και επαληθεύθηκαν τον 20ο αιώνα, είναι ο Poullet Scrope. Ένα μόλις χρόνο πριν από την αναθεώρηση του νόμου περί φτώχειας του 1834 τον οποίο παρουσιάζει και αξιολογεί επαρκώς ο Ψαλιδόπουλος (σσ. 38-41), ο Scrope, επιχειρηματολόγησε υπέρ της αναμόρφωσης της κοινωνικής πολιτικής. Στην εργασία του *Principles of Political Economy deduced from the natural laws of social welfare and applied to the Present State of Britain*, ο Scrope αφιερώνει το 12ο κεφάλαιο για να περιγράψει τις θεσμικές και οικονομικές αιτίες της φτώχειας στη Μ. Βρετανία και για να προτείνει τρόπους μείωσής της. Παρά το γεγονός ότι μια βιβλιοκρισία έχει περιορισμένη εκ προοιμίου έκταση πιστεύουμε ότι μια σχετική της επέκταση επιβάλλεται εάν πρόκειται να έρθουν στο φως νέα στοιχεία με το θέμα που διερευνά το εξεταζόμενο βιβλίο. Για το λόγο αυτό θα αναφερθούμε συνοπτικά στις σχετικές θέσεις του Scrope. Στο κεφάλαιο αυτό ο Scrope (1833, σ. 294) θέτει ένα βασικό ερώτημα που θα το απαντήσουμε αργότερα στον Henry George (1879, σ. 1) με την έννοια του «αινίγματος», διερωτώμενος πώς είναι δυνατόν να αυξάνεται η συνολική παραγωγή μιας χώρας και ταυτόχρονα να αυξάνεται η φτώχεια μεγάλου τμήματος του πληθυσμού. Η απάντηση του Scrope είναι ότι δεν είναι επαρκείς και δεν λειτουργούν καλά οι θεσμοί της κοινωνίας και δεν υπάρχει δικαιοσύνη και παροχή ίσων ευκαιριών στα άτομα (1833, σσ. 295-7). Για να απαλειφθούν τα αρνητικά επακόλουθα της ανάπτυξης στη διεύρυνση της άνισης διανομής του προϊόντος ο Scrope προτείνει τα εξής για την εποχή του πρωτοποριακά μέτρα: (α) η κυβέρνηση να ενσκήψει ενεργητικότερα στα προβλήματα των εργαζομένων και να βελτιώσει την υλική τους ευημερία (Ibid., σ. 300), (β) οι νόμοι περί πτωχών αν και έχουν σε κάποιο μέτρο βελτιώσει την παραγωγικότητα και το επίπεδο των εξαθλιωμένων πολιτών (Ibid., σσ. 306-7), θα πρέπει να τροποποιηθούν και στη θέση τους να αναπτυχθεί ένα «ταμείο βοήθειας των ανέργων και των χαμηλά αμειβομένων» (mutual assurance fund) (ibid., σσ. 315-61), (γ) στο ταμείο αυτό θα πρέπει να συνεισφέρουν κεφάλαια οι εργοδότες ανάλογα με τους εργάτες που απασχολούν και η κυβέρνηση (Ibid., σσ. 319, 323), και (δ) τα κεφάλαια αυτά να χρησιμοποιούνται για τη χορήγηση επιδομάτων ανεργίας, ασθένειας των εργαζομένων και ανικανότητας προς εργασία (Ibid., σσ. 316-7). Ένα από τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα που αναμένονται από αυτό το νέο σύστημα εξασφάλισης του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων, σημειώνει ο Scrope (Ibid., σ. 322) «είναι ότι θα εξομοιώνεται το ποσοστό της φτώχειας προς μια γενικά ευημερούσα κοινωνία».

Οι απόψεις αυτές του Scrope, που από ότι γνωρίζουμε δεν έχουν μέχρι τώρα επισημανθεί, δικαιολογούν κυρίως την παρατήρηση του Ψαλιδόπουλου (σ. 87) ότι «οι παραχωρήσεις των κλασσικών οικονομολόγων στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής έπαιρναν σταδιακά έναν ευρύτερο χαρακτήρα και είχαν την αποδοχή όλο και περισσότερων μελών της κοινωνίας». Βέβαια προτάσεις υπέρ της βελτίωσης της εργατικής τάξης, είχαν εκφράσει εντονότερα από τους Κλασσικούς και οι λεγόμενοι μετά-Ρικαρτιανοί σοσιαλιστές (π.χ. Hodgkin, Thompson, κ.ά.), οι απόψεις επί του θέματος των οποίων αφήνονται σε νέα διερευνητική προσπάθεια.

Ο Ψαλιδόπουλος, στο επόμενο τμήμα του δεύτερου μέρους του βιβλίου του (τμ. 8) εκθέτει τις σκέψεις του J. M. Mill για ένα μετριοπαθέστερο καπιταλιστικό πρόσωπο. Στη συνέχεια, αφού σκιαγραφεί συνοπτικά τη θεωρητική συμβολή του W. S. Jevons στην «Οριακή Επανάσταση» παρουσιάζει τους λόγους που επικαλέσθηκε για τη διεύρυνση της κυβερνητικής παρέμβασης στην κοινωνία και τους θεσμούς της (π.χ. εκπαιδευτικό σύστημα, κ.ά.). Επίσης αναφέρεται στις περιπτώσεις που ο Jevons θεωρεί επιθυμητή την άσκηση κοινωνικής πολιτικής για την άμβλυνση των ανισοτήτων και την ανόρθωση της εργατικής τάξης.

Στο 8ο τμήμα, ο Ψαλιδόπουλος, παρουσιάζει τη σύνθεση «κλασικισμού-νεοκλασικισμού» του A. Marshall. Η εξέταση των εσωτερικών και εξωτερικών οικονομικών κλίμακας που εισήγαγε ο Marshall στην οικονομική επιστήμη και η θέση του για το χρήμα ως μέτρο της διαπροσωπικής σύγκρισης χρησιμότητων είναι θέματα που απασχολούν ακόμη τους θεωρητικούς όχι μόνο για τις υποθέσεις στις οποίες στηρίζονται αλλά και για την εμπειρική τους ισχύ και αντίκτυπο. Είναι με άλλα λόγια θέματα που απαιτούν για τη διερεύνησή τους πολύ περισσότερες σελίδες από αυτές που διαθέτει ο Ψαλιδόπουλος. Και είναι προφανές ότι ο συγγραφέας δεν εξαντλεί το θέμα, αφήνοντας άλλους να ασχοληθούν ειδικά με την ανάλυση αυτών, αλλά και άλλων θεμάτων που πηγάζουν από την εργασία του.

Στο επόμενο τμήμα παρουσιάζονται από τον συγγραφέα οι θέσεις του W. Beveridge για τη βελτίωση της κοινωνικής πολιτικής και τη λύση του προβλήματος της ανεργίας. Αφήνοντας ελεύθερο το ερευνητικό πεδίο για την εξέταση των απόψεων επί του θέματος του R. Hobson, ο συγγραφέας, στα επόμενα δύο τμήματα παρουσιάζει τις απόψεις των A. Pigou και J. M. Keynes για τις αιτίες της ανεργίας, τους τρόπους απαλοιφής τους, και την έκταση που πρέπει να επεκταθεί μια κοινωνική πολιτική που θα αυξάνει τη γενική ευημερία.

Η εργασία αυτή του Ψαλιδοπούλου δίνει τα ερεθίσματα —και επισημάνουμε αρκετά από αυτά— για εντονότερες διερευνήσεις στο θέμα της θεωρητικής συμβολής και επίδρασης στη διαμόρφωση του λεγόμενου «κράτους πρόνοιας» όχι μόνο στη Μ. Βρετανία αλλά στην Ευρώπη και Η.Π.Α. Ελπίζουμε και ευχόμεθα αυτό το βιβλίο να προσεχθεί από τους ερευνητές της ιστορίας της οικονομίας και τους σπουδαστές ώστε να αποτελέσει έναυσμα εντονότερης ενασχόλησης με το θέμα ώστε να εμφανισθούν και οι «φωνές» που επειδή ήταν πρωτοποριακές στην εποχή τους αποσιωπήθηκαν.

Βιβλιογραφία

- George H. (1879) *Progress and Poverty*, εκδ. Everyman's Library, London, 1923.
- Καραγιάνης, Α. Δ. (1989) «Ύψος εργατικού μισθού και καταβολή εργασίας κατά την περίοδο 1670-1770 στην Αγγλική Οικονομική Σκέψη», στο *Σύμμεικτα εις μνήμην Ιάσονος Χατζηδίνου*, εκδ. Πανεπιστήμιο Πειραιώς, τόμ. Β.
- Καραγιάννης, Α. Δ. (1993) «Απόψεις επί της άμεσης και έμμεσης φορολογίας κατά τον 18ο αιώνα», στο *Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Φοίξου Α. Λέτσα*, εκδ. Πανεπιστήμιο Πειραιώς.
- Pack, S. (1991) *Capitalism as a Moral System Adam Smith's Critique of the Free Market Economy*, εκδ. Edward Elgar.
- Read, S (1829) *Political Economy an Inquiry into the Natural Grounds of Right to Vendible Property or Wealth*, εκδ. A. M. Kelley, New Jersey, 1976.
- Ricardo, D. (1821) *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 1η εκδ. 1817, 3η εκδ. 1821, P. Sraffa (επιμ.) *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Τομ. Ι, εκδ. Cambridge University Press, 1951.
- Smith, A (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, R. Campbell and A. Skinner (επιμ.) εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1976.
- Scrope Poulett G. (1833) *Principles of Political Economy deduced from the natural laws of social welfare and applied to the Present State of Britain*, εκδ. A. M. Kelley, New York, 1969.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Δ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ
Πανεπιστήμιο Πειραιώς
Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης